

periode nog belangrijke plaatsen van bestemming waren. Het duurde tot de jaren twintig vóór de nieuwe haven in Toscane meer Nederlandse schepen aantrok dan Genua. Ten tweede kan Engels door haar gedetailleerde onderzoek over individuele kooplui aantonen dat Amsterdamse handelaars die in de Italiëvaart actief waren zich in de eerste decennia van de zeventiende eeuw niet — zoals Jonathan Israel meende — steeds meer gingen toeleggen op de handel in luxeproducten, maar ook bulkgoederen als graan en vis bleven verscheppen. En dat was ook logisch: waarom zouden ze zich in luxe waren specialiseren als ook de handel in bulkgoederen nog steeds mooie winsten kon opleveren?

Jammer is wel, dat het boek zichtbaar sporen van zijn ontstaansgeschiedenis draagt. Het archiefmateriaal was er vóór de vraagstelling. Aan gegevens heeft Engels geen gebrek, maar ze is er niet in geslaagd een scherp geformuleerde probleemstelling te presenteren. In de inleiding zegt ze hierover niet meer dan dat ze 'a more accurate picture of the activities of Dutch merchants and seamen' in Livorno en Genua wil schetsen. Hoewel de feiten allemaal keurig overzichtelijk zijn gerangschikt, is een analytisch kader moeilijk te vinden. De studie van het ondernemersgedrag van de Nederlandse kooplui in Italië in het algemeen en van Janssen en Van den Broecke in het bijzonder gaat niet erg diep. Ik krijg de indruk dat Engels juist daar stopt, waar ze werkelijk vernieuwende inzichten over de relatie tussen de ondernemers en hun omgeving had kunnen bijdragen. De laatste zinnen vóór de conclusie luiden (218): 'Although Van den Broecke and partners invested in ships, they do not seem to have invested in immovable property. It is uncertain whether this was a deliberate choice or a consequence of political measures of the Tuscan Grand Duke in order to prevent foreigners investing their money in this way'. Daar had ik nu graag meer over willen horen. Hetzelfde geldt voor de afbakening in de tijd. Het verhaal houdt weliswaar op in 1635, maar het is niet recht duidelijk waarom, behalve dat de jaren dertig voor alle handelaars in Livorno een periode van crisis waren en ook de firma van Janssen en Van den Broecke haar activiteiten staakte. Zou het niet interessanter zijn geweest het onderzoek wat langer door te trekken, zodat ook de eventuele herstructurering van het handelspatroon die in reactie op de crisis plaatsvond nog had kunnen worden meegenomen? Maar dat neemt allemaal niet weg dat we hier toch met een uiterst nuttig boek over de handel tussen de Republiek en Italië in de vroege zeventiende eeuw te maken hebben.

C. A. Davids

H. Bots, O. S. Lankhorst, C. Zevenbergen, ed., *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam VI, Historische publicaties Roterodamum CXII; Rotterdam: Gemeentelijke archiefdienst, 1997, 566 blz., ISBN 90 7289 224 0).

Voor het eerst sinds vierentwintig jaar verschijnt weer een deel in de Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, de reeks die in 1892 begon met Ungers Rotterdamse regeringslijsten. Dit nieuwe boek is in nauwe samenwerking met het Pierre Bayle-instituut voor intellectuele betrekkingen tussen West-Europese landen in de Nieuwe Tijd van de Nijmeegse universiteit tot stand gekomen en is gewijd aan de boekverkopers in de zeventiende en achttiende eeuw. Want Rotterdam bezette de vierde plaats in de Republiek wat boekproductie betrof. Dat kwam door de aanwezigheid van vooraanstaande Franse geleerden als Bayle en anderen en door de grote Engelse kolonie, die er zich ophield met bijvoorbeeld B. Furly en John Locke als belangrijke leden. Deze bloei die tegen 1700 zijn hoogtepunt bereikte, werd ook gestimuleerd door de vele internationale handelscontacten. Al werden er veel buitenlandse boeken uitgegeven,

dat nam niet weg dat ook de Nederlandse boekenmarkt voorspoed beleefde in Rotterdam. En het eerste Nederlandstalige geleerdentijdschrift, de *Boekzaal van Europa* van Pieter Rabus, verscheen in die stad.

In deze bundel zijn tien artikelen samengebracht. Acht daarvan betreffen bekende en minder bekende boekdrukkers en boekverkopers. Maar twee hebben een wijdere strekking. H. van Mourik en E. Vercauteren beschrijven het Rotterdamse boekverkopersgilde, waarover ongelukkigerwijze maar weinig gegevens bewaard zijn. Het ontstond pas in 1699 door afscheiding uit het Sint-Lucasgilde. Het document van dat jaar bestaat nog, evenals een aangepaste ordinantie uit 1720 en een gildenkasboek over de jaren 1699-1812, het jaar van de opheffing van de gilden. Niettemin weten de auteurs toch een redelijk beeld te geven van het reilen en zeilen in het gilde. Nog belangrijker op documentatiegebied is de lijst van 590 boekverkopers van het eind van de zestiende eeuw tot 1800, gebaseerd op de aantekeningen van de vroegere gemeentearchivaris H. C. Hazewinkel. Zij is samengesteld en gecompleteerd door zoeven genoemde auteurs in samenwerking met M. Evers en D. van Wingerden en geeft van elke persoon de naam, geboorte- en sterfjaar, godsdienst, ouders, herkomst, datum van toetreding tot het gilde, huwelijk en adres. Buitengewoon nuttig, al was het maar omdat duidelijk wordt hoe het aantal boekverkopers steeds bleef toenemen, ook in de achttiende eeuw, en dat velen van hen uitgevers waren. De overige acht studies hebben eveneens op basis van archiefgegevens een hoog documentatiegehalte, en de geschiedenis van elk geval wordt beëindigd met een fondslst in chronologische volgorde van de door de boekverkoper uitgegeven werken, waarna dikwijls nog een opsomming van overheidsdrukwerk volgt. In de artikelen worden de uitgevers P. van Waesberghe en Johannes Naeranus (A. van Mameren met A. D. A. Monna en A. H. Groustra-Werdekker), Arnout Leers (M. Gubbels), Frans van Hoogstraten (P. G. B. Thissen, die intussen een boek over Van Hoogstraten heeft gepubliceerd), Barend Bos (R. Bastiaanse en H. Bots), Reinier van Doesburg (F. Trumpi), Pieter vander Slaart (P. H. A. M. Abels en A. P. F. Wouters), Caspar Fritsch en Michael Böhm (O. S. Lankhorst) en Jan Daniël Beman (A. de Meyer) en hun lief en leed behandeld. En er was veel leed en onmin. Men moest overleven en daarom woedde de concurrentie fel. In 1701 werd de boosheid van de bijna failliete Vander Slaart op zijn vakgenoot Bos zo hevig vanwege diens nieuwe tijdschrift, waaraan 'zijn' voormalige auteur Rabus meewerkte, dat hij hem op een bijeenkomst een knoop van zijn rok afrukte en in het openbaar uitschold. Ook rond de uitgave van J. Fruytiers *Sions worstelingen* ontstond een stevige rel met pamfletten en al. Verder worden van elke ondernemer in de artikelen zijn levensloop, zijn zakelijke activiteiten en de aard van zijn fonds behandeld. Zonder andere auteurs te kort willen doen was voor deze lezer het hoogtepunt van de bundel het artikel van A. van Mameren, waarin de onenigheid tussen Van Waesberghe en de felle Naeranus over het nadrukken van een Frans-Nederlands woordenboek, de *Gazophylace*, wordt geanalyseerd. Wat een handelsconflict met beslagnemingen en meer van dien aard leek te zijn, groeit onder de handen van de auteur uit tot een conflict tussen twee werelden op religieus en staatkundig terrein. Deze boekhistorische bundel zal voor fijnproevers zeer veel te bieden hebben.

E. O. G. Haitsma Mulier

H. Th. M. Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Dissertatie Nijmegen 1997, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks VI; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1997, xii + 376 blz., f59,-, ISBN 90 70641 56 9).